

pokazuju da njihovi pripadnici barem od druge polovice XII. stoljeća, a najvjerojatnije i znatno ranije, napuštaju prvobitna boravišta plemena i da se sele na obližnja područja, navlastito u gradska središta, prije svih u Zadar. Jedan su od najranijih primjera Lapčani. Već spominjani Stanče Lapčanin usvaja 1183. svojega rođaka Predihu i daje mu posjed u Kokičanima, a Prediha na početku XIII. stoljeća seli se u Zadar. Još prije usvajanja Predihe u Zadar se seli i Stančev sin Juraj, koji dio svojih zemalja u Kokičanima ostavlja Samostanu sv. Krševana.¹¹⁷ Zadar je i potkraj XIII. i na početku XIV. stoljeća najčešće određište pripadnika hrvatskih plemena. Jamomete, na primjer, nalazimo u Ninu i Zadru, Mogoroviće, Vireviće, Polečiče i Glamočane u Zadru, Šubiće na Pagu itd.¹¹⁸ Pomaci pripadnikâ hrvatskih plemena iz zaleđa prema Zadru na-stavljaju se do kasnoga srednjeg vijeka: ugledni zadarski građanin mletačkoga Zadra u prvoj polovici XV. stoljeća Grgur Mrganić podrijetlom je iz plemena Virevića, dok je imućni zadarski trgovac sredine XV. stoljeća Lovro Dražmilić podrijetlom Jamomet. Oni, doduše, napuštaju ime plemena, iz kojega su potekli, ali se u notarskim dokumentima katkad ipak ističe njihovo podrijetlo iz plemena Virevića i Jamometa.¹¹⁹

No osim prostorne disperzije pripadnika plemenâ unutar njih se vrši i imovinsko razdvajanje, pa pripadnici hrvatskih plemena postaju, na primjer, u prvoj polovici XIII. stoljeća težaci, odnosno kmetovi, na posjedima zadarskih samostana.¹²⁰ O ekonomskome i društvenome slabljenju hrvatskih plemena svjedoče i prodaje njihovih baštinskih posjeda u zadarskom zaleđu. Karinjani u prvoj polovici XV. stoljeća prodaju 12 ždrjebova zemljišta, Mogorovići 35 ždrjebova, Markovići, jedna grana bibrirskih Šubića, 28 ždrjebova itd., redovito zadarskim građanima.¹²¹

7) Doba staleškoga oblikovanja i uloga kraljevske vlasti

Grada o hrvatskim plemenima i o nižemu plemstvu, navlastito o ustanovi “plemstvo dvanaestero plemena”, upućuje na zaključak da je sredina XIV. stoljeća doba staleškoga oblikovanja nižega plemstva u srednjovjekovnoj Hrvatskoj. Isprava za Vireviće iz 1350./51. godine dokazuje da tada u Lučkoj županiji već postoje plemstvo (*nobiles*) s jedne i institucija “plemstvo dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske” s druge strane. Dapače, na saboru hrvatskoga plemstva u Podbrizanima Virevići, kako je istaknuto, izjavljuju da su oni uvijek (*semper*) bili plemići.¹²² No nužno je naglasiti da ne postoje izvorni podaci prema kojima bismo mogli točnije odrediti vrijeme stvaranja nižega plemstva u Hrvatskoj, bilo u širem smislu (*nobiles*) bilo ustanove “plemstva dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske”. Pa ipak, podatke u ispravi za Vireviće i vrijeme staleškoga oblikovanja nižega plemstva u Hrvatskoj dopunjuju i barem nešto jasnije osvjetljavaju isprave o plemenu Prkalj (*Perkal*).

U ispravi bana Mladena II. iz 1322. godine, sastavljenoj u Raštanima, o sporu za zemljišta između Krneze (*Kerniza*) i Krbavacluga spominju se ovi vlasnici zemalja:

- 1) braća Petar i Jakov, sinovi pokojnog Budislava iz plemena Prkalj (*de generatione Perkalj*);
- 2) nasljednici (*heredes*) Butka Jamometa;
- 3) Stjepan, sin pokojnog Bogdana Dušić iz plemena Bilinjan (*de generatione Bilignan*);
- 4) plemići iz Bribira (*nobiles de Breberio*), vlasnici Krbavacluga i
- 5) zadarski plemić (*nobilis vir, dominus*) Madije de Varicassis, zadarski građanin (*civis Jadre*).¹²³

Tako određene društvene skupine u toj ispravi točno ocrtavaju razine staleških procesa u dalmatinskim gradovima (Zadar) i u njihovu zaleđu (Hrvatska između Zrmanje i Krke) na početku 20-ih godina XIV. stoljeća. Stranke u sporu, odnosno zemljišni vlasnici, spomenuti u ispravi mogu se podijeliti u dvije glavne skupine:

- a) pripadnici hrvatskih plemena koji ne nose nikakvu stalešku oznaku (*nobiles*), nego se u ispravi ističu samo nazivi plemena (Prkalj, Jamomet, Bilinjan) i
- b) pripadnici hrvatske vlastele (Bribirci) i zadarskog patricijata (Varicassis), s oznakom *nobiles*.

Skupina b) ni u čemu nije sporna: “*nobiles de Breberio*” su jedan odvojak bribirskih Šubića, dok je Madije de Varicassis pripadnik dalmatinskog patricijata, što znači da plemići iz Bribira i zadarski plemić pripadaju staleški određenim društvenim skupinama. Skupina a), naprotiv, pokazuje da u tom času pripadnici hrvatskih plemena još nemaju, staleški određeni, plemićki položaj, pa nisu “*nobiles*”, kako su to plemići iz Bribira i zadarski patricij. Dapače, naziv “*nobiles*” 1322. godine ne nose ni pripadnici plemena Jamomet, premda će oni, kako utemeljeno smijemo pretpostaviti, prije 1350. godine ući u zajednicu nižega plemstva, u “plemstvo dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske”, pa će Jamomete zabilježiti i spis *Pacta conventa (Qualiter)*.

Usporedba pak, podataka u ispravama Mladena II. (1322) i bana Stjepana za Vireviće (1350/51) upućuje na zaključak da se niže plemstvo u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, kao staleški određena društvena skupina, svakako oblikuje prije 1350. godine, ali da se to 1322. godine još nije bilo zbililo. Više od toga se na temelju sačuvane izvorne građe ne može reći, ali vrela o plemenu Prkalj ipak upućuju na promjene u društvenom položaju pripadnikâ tog plemena.

Godine 1358. Ivan Ćuz, ban Dalmacije i Hrvatske, vraća selo (*villa*) Brdari u Zrmanji plemićima (*nobilibus*) Keglu i Martinu, sinovima Petra, i drugim

članovima plemena Prkalj (*de genere Parkly*) koje im je nepravедno bio oduzeo krbavski knez Grgur.¹²⁴ Ta isprava dokazuje da 1358. godine pripadnici plemena Prkalj nose naziv *nobiles*, odnosno da su između 1322, kad su bili određeni samo imenom plemena, i 1358. stekli društveni položaj nižega plemstva. U tom razdoblju izvršen je društveni pomak od pripadnika plemena Prkalj prema plemićima (*nobiles*) plemena Prkalj. Još jedna isprava za plemiće plemena Prkalj dopunjuje predodžbu o staleškom sadržaju tog društvenog pomaka.

Godine 1396. sabor (*congregatio generalis*) u Ninu oslobađa plemiće plemena Prkalj (*nobiles generacionis Perkly*) od plaćanja jednog dukata godišnje koje im je bila nametnula bosanska vlast (*potencia Boznensium*), tj. kralja Tvrtka I, uz obrazloženje da su oni “pravi i od starine plemići” (*veros et antiquos esse nobiles*).¹²⁵ Plaćanje poreza od jednog dukata, koje su kao “običaj i novost” (*consuetudinem et novitatem*) bili uveli “tirani Bosanci” (*Bosnenses uti tiranni*), nije u skladu s društvenim položajem plemića, pa ninski sabor oslobađa plemiće plemena Prkalj od tog podavanja, što će 1412. potvrditi i kralj Žigmund.¹²⁶ Dok je u ispravi bana Ivana Čuza u središtu bio zemljišni posjed i selo Brdari, ninski sabor 1396. je razmatrao njihov porezni teret. Na taj je način pojmu *hereditas* dodan pojam *census*, pa isprave za pripadnike plemena Prkalj iz 1358. i 1396. godine pokazuju da su osnovicom njihovom plemićkom položaju bili posjedovanje zemljišta i oslobađanje od plaćanja poreza. Ta dva pojma (*hereditas* i *census*) jednaki su ključnim pojmovima u ispravi o parnici cetinskih plemića 1360. godine, izuzevši pitanje vojne službe (*servicium*), pa ti pojmovi podjednako određuju društveni položaj cetinskih plemića i pripadnikâ plemena Prkalj. Ali, dok je cetinskim plemićima knez Ivan Nelipčić 1360. godine osporio i baštinu i oprost od plaćanja poreza, što je prihvatio i kraljevski sud kraljice Elizabete, dotle su ban Ivan Čuz i ninski sabor potvrdili plemićima iz plemena Prkalj upravo te dvije temeljne kategorije njihova plemićkog statusa. O čemu je, dakle, ovisila ta ključna razlika u društvenom položaju cetinskih plemića i plemića iz plemena Prkalj?

Sačuvana izvorna građa o nižemu plemstvu u Hrvatskoj pouzdano upućuje na ključni kriterij navedenih razlika, na kraljevsku vlast. Da bi pripadnici hrvatskih plemena mogli postići plemićki status i ostvariti temeljna staleška prava, tj. nesmetano uživanje zemljišnih posjeda (*hereditas, plemenština*) i oprost od plaćanja poreza (*census*), bilo je nužno da između plemena i kraljevske vlasti, odnosno njezinih institucija (sabor, ban), ne postoji nijedna druga jurisdikcija (feudalna, vlasteoska). Plemena koja u sredini XIV. stoljeća ulaze u zajednicu “plemstvo dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske” nisu mogla imati svoje zemljišne posjede ni na jednom drugom teritoriju, nego na onome, na kojemu se protezala izravna jurisdikcija kraljevske vlasti. Kakve je posljedice imala feudalna vlast za društveni položaj nižega plemstva u Hrvatskoj, pokazala je, više puta spomenuta, isprava o parnici cetinskih plemića iz 1360. godine, ali

to pitanje nešto detaljnije osvjetljavaju dvije isprave za Ivana Nelipčića, koje 1345. godine izdaju ban Nikola i kralj Ludovik Anžuvina.

U ispravi Nikole, bana "čitave Slavonije", od 23.VI.1345. o miru s Ivanom Nelipčićem i njegovom majkom Vladislavom bilo je, između drugoga, određeno:

*"Quamdiu vero dominus comes Johannes castra sepedicta, videlicet Tininium et Brecheuo tenuerit, nobiles in tenutis et pertinentiis dictorum castrorum Tininium et Brecheuo manentes, nulli nisi predicto comiti Johanni seruire et a nullo nisi ab eodem comite debeant iudicari",*¹²⁷

tj.

"Doklegod će gospodin knez Ivan držati rečene utvrde, to jest, Knin i Brečevo, plemići koji borave na posjedima i pripadnostima tih utvrda nikome osim spomenutom knezu Ivanu nisu dužni služiti, niti će im itko drugi suditi nego isti knez".

Na žalost, na mnoga važna pitanja, koja ta isprava otvara, ne može se ponuditi utemeljeni odgovor, primjerice: od kada su se *nobiles* na posjedima Ivana Nelipčića smatrali plemićima i koji je bio njihov *titulus nobilitatis*?, ali je pouzdano, prvo, da su se *nobiles* i njihovi plemićki posjedi mogli nalaziti i u sklopu feudalnih kneštava u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, te, drugo, da su kraljevom odlukom mogli biti dovedeni u podređeni položaj spram jurisdikcije velikaša. Ludovik, odnosno njegov ban, dopušta da plemići Knina i Brečeva služe knezu Ivanu (*servicium*) i da budu podvrgnuti njegovoj sudskoj vlasti. Ludovik to dopušta zato da bi jednog od ključnih hrvatskih velikaša doveo u vlastito okrilje, pa je ispravom od 21.IX.1345. Ivana Nelipčića imenovao svojim dvorjanikom i obvezao ga na služenje "nama i svetoj kruni" (*nobis et sacre corone*).¹²⁸ Isprava, doduše, točnije ne kaže od čega se sastojala "služba" Nelipčićevih plemića, ali njihov položaj nije mogao biti bitno drugačijim od onoga što su ga na posjedima istog kneza Ivana Nelipčića imali cetinski plemići koji 1360. godine pokreću parnicu pred kraljicom Elizabetom.

I neimenovani *nobiles* na Nelipčićevim posjedima oko Knina i Brečeva (1345) i cetinski plemići (1360) najvjerojatnije su društvenim položajem bili srodni plemićima plemena Prkalj – osnovicom njihova položaja na vlastelinstvu Nelipčića morao je biti zemljišni posjed ili *hereditas* – ali je djelovanje kraljevske vlasti na njih bilo različito.

Pripadnici plemena Prkalj imaju 1322. posjede između Krneze i Krbavacluga na kraljevskom teritoriju, pa ispravu o sporu oko zemljišta izdaje ban Mladen II; 1358. ban Ivan Čuz im vraća selo Brdari u porječju Zrmanje, u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, a 1396. sabor u Ninu, što ga je sazvao kralj Žigmund, oslobađa ih od plaćanja poreza. Premda točnije ne znamo kada su pripadnici plemena Prkalj postali *nobiles* (svakako između 1322. i 1358. godine), ipak

je sigurno da njihov plemićki položaj podupire i potvrđuje kraljevska vlast i to ne nekom načelnom ispravom o potvrđivanju plemstva, nego potporom u konkretnim pitanjima (zemljište i porez). Kraljevska vlast, prema tome, izravnim pravnim intervencijama utvrđuje njihovu pripadnost nižemu plemstvu u srednjovjekovnoj Hrvatskoj.

Nelipčičevi *nobiles* (1345. i 1360) posve su suprotan primjer. Ni za njih ne znamo kada su postali plemićima, ali je pouzdano da ih ne zaštićuje kraljevska vlast, dapače, Ludovik ih podvrgava jurisdikciji feudalca. Ne samo da im se 1360. godine, s pravom, ne priznaje pripadnost “plemstvu dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske”, nego se čini da cetinski plemići gube i svoje baštinske posjede.

Nozdranje, zadarska grana plemena Draginića, treći je model u ocrtavanju djelovanja kraljevske vlasti na niže plemstvo u Hrvatskoj. Nagrađujući zadarske Draginiće za njihove zasluge prema kraljevskoj vlasti, Ludovik, odnosno njegovi predstavnici, određuje ispravom iz 1370. godine

“ut ipsi in omnibus possessionibus ipsorum extra districtum Jadre existentibus in eisdem libertatibus fruuntur, quibus ceteri nobiles regni Croacie duodecim generationum possessiones ipsorum tenent et conseruant”,¹²⁹

tj.

“da oni na svim svojim posjedima koji se nalaze izvan zadarskoga distrikta uživaju iste one slobode, prema kojima drže i čuvaju svoje posjede drugi plemići dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske”.

Ludovik, prema tome, zadarskim Draginićima, pripadnicima dalmatinskog patricijata, podjeljuje one “slobode” (*libertates*) koje uživa “plemstvo dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske”, pa u posjedovnom pravu izjednačava zadarskog plemića i niže plemstvo u Hrvatskoj, naravno, kada je riječ o posjedima Draginića izvan zadarskog, komunalnog područja, na hrvatskom političkom teritoriju, u Lučkoj županiji. Iz toga se smije zaključiti da pripadnici “plemstva dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske” drže svoje posjede prema osobitom pravu koje se naziva *libertas*.¹³⁰

Da bi pripadnici hrvatskih plemena mogli steći i utvrditi staleški položaj nižega plemstva, tj. *libertates*, morali su, kako je već istaknuto, boraviti i imati svoje posjede na onim dijelovima srednjovjekovne Hrvatske, nad kojima se protezala izravna jurisdikcija kraljevske vlasti. Čini se utemeljenom pretpostavka da je taj ključni preduvjet bio važan za čitavo niže plemstvo u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, ali bi se, možda, mogle naslutiti stanovite razlike u načinu ostvarivanja “sloboda” između plemića u širem smislu (*nobiles*) i “plemstva dvanaestero plemena” (*nobiles duodecim generationum*).

Sačuvane isprave, u kojima se iskazuje djelovanje kraljevske vlasti, odnosno institucijâ koje su kraljevskoj vlasti bile podređene (sabor, ban), odreda se odnose na plemena *izvan* zajednice “plemstva dvanaestero plemena”. Primjeri su Virevići (1350), cetinski plemići (1360), Glamočani (1360/61) ili Prkalji (1358, 1396), pa se čini da je upravo njima bila nužna zaštita kraljevske vlasti. Nasuprot tome, ni za jedno od plemenâ koja su, prema popisu u *Qualiteru*, ulazila u instituciju “plemstva dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske” nije iz tog razdoblja, iz sredine i druge polovice XIV. stoljeća, sačuvana takva isprava, koja bi svjedočila o izravnoj potpori kraljevske vlasti i o njezinu djelovanju na njihov staleški položaj. Ali, isprave za Vireviće, cetinske plemiće ili Prkalje, plemiće u širem smislu, ocrtavaju i sadržaj “slobodâ” (*libertates*), o kojima isprava za Draginiće iz 1370. godine svjedoči da su ih uživali članovi “plemstva dvanaestero plemena”.

Temeljnomo pretpostavkom ostvarenju tih “slobodâ” bio je, dakako, zemljišni posjed plemena ili “plemenština” (*hereditas*), a u njihovu središtu oprost od plaćanja poreza. Na to upućuje i isprava kralja Ludovika iz 1360-61. godine, na žalost nepotpuna, o oslobođanju zadarskih plemića od plaćanja marturine koju bi oni morali plaćati “more nobilium Croacie”.¹³¹ Ta isprava dokazuje da je Ludovik, obnavljajući kraljevsku vlast u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, uveo plaćanje marturine i porezom opteretio niže plemstvo, ali ta činjenica ne pruža pouzdani odgovor na pitanje: jesu li u taj pojam *nobiles* iz Ludovikove isprave zadarskim plemićima bili uključeni i pripadnici “plemstva dvanaestero plemena”, odnosno, jesu li i oni nakon 1360. bili primorani na plaćanje marturine?

Ako bismo zahtjev Virevića na saboru hrvatskog plemstva u Podbrizanima (1350/51) tumačili njihovom željom da im se dopusti pristup “plemstvu dvanaestero plemena”- takvo tumačenje, doduše, nije pouzdano, ali je na razini pretpostavke moguće, barem u jednakoj mjeri kao gledište da oni od sabora traže samo potvrdu plemićkog statusa - onda bi takva interpretacija isprave za Vireviće upućivala na zaključak da im je članstvo u toj plemićkoj zajednici moralo osiguravati neka staleška prava, ne samo sigurnost u uživanju zemljišnih posjeda, nego najvjerojatnije i oprost od plaćanja poreza, jer bi u suprotnom njihov zahtjev bio teško razumljiv. To na stanovit način podupire i isprava o parnici cetinskih plemića iz 1360. godine, u kojoj cetinski plemići ističu da uživaju ista prava kao “plemići dvanaestero plemena”, nastojeći time postići i oprost od plaćanja poreza Ivanu Nelipčiću.

8) Zbog čega je sastavljen *Qualiter*?

Utumačenju pojma *libertas* iz isprave za Draginiće (1370), dakle, prvorazredni dokumenti nužno upućuju na *Qualiter* i na njegov temeljni sadržaj. Jer, upravo sadržajna jezgra tog spisa govori o sigurnosti posjedovanja zemljišta i